

Degeneracija serbskeje řeče? Aktualne wuwicowe tendency w hornjoserbskej spisownej řeči

Wěmy wšitcy, zo běštej zańdženej lětdžesatkaj za Serbow doba intensiwnych towaršnostnych změnow: Smy dožiwili wulki politiski přewrót a smy mjeztym žiwi w zjednočenej Němskej. Zdobom dožiwjamy tež globalne procesy kaž pospěšenje techniskeho a wědomostneho wuwica, přiběracu globalizaciju dale a wjace sferow žiwjenja a rozwiće a wutwar medijoweje towaršnosće.

Za serbšćinu ma to nimo znatych wosebitosćow situacije mjeńšinoweje řeče (mało nošerjow, diaspora, dwurěčnosť z dominancu němčiny) dalše hłubokosahace konsekwency:

1) dožiwjamy postupowace wobmjezowanie domenow, w kotrychž wužiwa so serbšćina jako komunikaciski srědk. Přez zawrěće srjedźnych šulow redukuja so składnosće wužiwanja serbšćiny za młodžinu w kruhu runolětnych w jara sensibelnej wuwicowej fazy, mjenujcy w puberteće. Tučasne wuwice zabawneje kultury z nimoměry wjele wšelakimi směrami wabi młodžinu k wjele šěršim a diferencowanišim němskorěčnym poskitkam. W džělowym procesu, hdžež je so serbšćina hižo lětdžesatki dale a dale cofała, hraje wona džensa we wjetšinje teritorija jenož hišće w internych wobłukach rólu (potajkim za personal serbskich kubłanišćow a druhich serbskich institucijow) – ale tež tu mamy přez jednorěčnych němskich kolegow hižo wurazne wobmjezowania.

2) Wuwice elektroniskich medijow – charakteristiski proces medijoweje towaršnosće – rěka za Serbow w přěnim rjedže hoberski rozrost poskitka němskorěčnych medijow a jenož marginalny postup poskitka w serbskej řeči. Hdyž pomyslimy na to, zo wusyła sćelak MDR tuchwilu 21,5 hodžin wob tydžeń program w hornjoserbskej řeči a raz wob měsac połhodžinski hornjoserbski telewizijny magacin, je jasne, zo mamy tu chutny problem z njedosahacej diferenciaciju poskitka po cilowych a zajimowych skupinach. Z wusyłanjom za staršu generaciju wězo młodostnych njedócpěješ, haj skerje wottrašuješ a nawopak njewotpowěduja sluchanske zwučenosće młodych tomu, štož wočakuja starši. K tomu hišće přińdže při džensnišich modernych techniskich móžnosćach njezrozumliwa lokalnje a časowje nimoměry wobmjezowana móžnosť přijimowanja tutech wusyłanjow – pokazam jenož na to, zo je so w rbb za delnjoserbski rozhlós namakała móžnosť, wotpowědne aktualne wusyłanje po cyłym swěće přez internet słyšeć.

3) Zwostawa jako polo za nałožowanie serbšćiny předewšěm swójba, wosebje w katolskich kónčinach tež cyrkej a nabožne žiwjenje, zwostawa wobłuk předšulskeho kubłanja a šule, dalokož so zarjadnišća dzeržeć hodža, a zwostawa recepcija čišćanych publikacijow – tež tu

zwěšćamy, kaž je to w poslednim času jednaćelka LND wospjet zwurazniła, postupowacu redukciju – a k tomu přinǵe spadowanje wuznama ćišćanych medijow porno elektroniskim.

Widźimy, zo wužiwa faktisce nimale kóždy nošer serbšćiny we wšědnym žiwjenju přewažnje němčinu jako komunikaciski srědk, serbšćina hraje porno tomu rólu přidatneho, fakultatiwneho a na wosebite situacije wobmjezowaneho srědka dorozumjenja. A za wubranje tutoho wosebiteho srědka dorozumjenja dyrbi řečacy najprjedy jónu spóznać, hač so situacija za to hodži, hač partner to rozumi, hač druzy njerozumjacy serbšćinu akceptować budu, haj, hač scyła móže so k wotpowědnej temje serbsce zwuraznić.

Tu dyrbju hišće pokazać na cyle wažne diferencowanje: Dyrbimy wobkedźbować, zo su na wšelake řečne domeny a situacije wjazane wšelake řečne registry – řečespytnik řeči wo eksistenčnych formach řeče. Zjawne, oficialne situacije – šulska wučba, kemše, rozhlós, nowiny, přednošk atd. su přiležnosće, hdyž wočakujemy skerje wužiwanje kultiwěrowaneje, normowaneje řeče, potajkim spisowneje řeče, kajkaž so w šuli wući abo měła so wućić (a to w pisownej abo tež řečanej formje). Hinak je to w njeoficialnej, priwatnej sferje swójbneho žiwjenja, towaršneho wobchada mjez znatymi, přećelemi abo džěłowymi kolegami – to su domeny wobchadneje řeče abo dialekta. Tu so spisowna řeč skerje njewočakuje, haj wona móže so samo jako „kumštna“ abo „cuza“ wotpokazować.

Jedyn problem, kiž wuskutkuje zaćišć řečneje degeneracije wobsteji tuž w tym, zo přiběra procentualnje podžěl njeoficialnych situacijow a nawopak spada podžěl oficialnych. Na te wašnje je nawuknjenje **spisowneje** normy a jeje **přiwzaće jako hódnoty** chětro počezene – ćłowjek so prosće přemało na nju zwući. A to płaći w ćim sylnišej měrje, hdyž dže wo młodych ludži. Charakteristiski zjaw za to je např. wulki wuspěch „Lózych hólcow“, kotřiž spisownu normu w dalokej měrje ignoruja.

Druhi tajki problem, cyle wusko zwjazany z wužiwanjom serbšćiny w džělowych abo hospodarskich procesach, je fakt, zo je řečacemu hustohdy trěbne słownistwo abo fachowa terminologija njeznata. L. Ela zwěšća w swojej brošurje „Minderheitensprache und Wirtschaft“ (Budyšin 2002) njeznajomosć terminologije jako najhusćišo mjenowanu přičinu za to, zo serbscy sobudžělaćerjo swoju maćeršćinu w džělowym procese bóle njewužiwaja. Ale nima serbšćina woprawdže wotpowědne wurazy abo znajmjeńša móžnosće je stworić? To je mylny zaćišć, kiž nastanje na jednej stronje přez to, zo so snadneho wužiwanja serbšćiny dla hižo wutworjene wurazy prawje zakótwić abo přimnyć njemóža – slyšimy je prosće přerědko a tuž sej je njespomjatkujemy. Je to woprawdžity čertowski kruh: Dokelž słowa faluja, njerěčimy wo wěštej temje serbsce, dokelž njerěčimy, so jónu wutworjene nowe słowa njestabilizuja. Při tym pokazuje nam řečna praksa w nowinach, zdžěla tež w nawěškach, informaciskich łopjenach abo tež na (bohužel) hišće chětro řědkich internetnych stronach, zo so trěbna leksika bjeze wšeho tworić hodži. Přidatne haćidło za stabilizaciju serbskich

nowotwórbow w řečneje kompetency serbsce řečacych je fakt, zo ma wobchadna řeč cyle hinašu strategiju wudospołnjenja słowoskłada, z tym zo je wjele liberalniša porno požčonkam z němčiny hač spisowna řeč.

Ważne haćenje su na kóncu tež bohužel přeco hišće techniske problemy při zasadženju kompjutera za serbšćinu. Tu je trěbne wotpowědne zaměrne přihotowanje we wobłuku šulskeho a potom wězo tež powołanskeho wukubłanja – tu wšak su najwjetše deficity. Młody Serb njedyrbi jenož kompjuter poslužować móc, ale měł tež wobknežić jeho přiměrjenje potrebam serbšćiny. Je to poprawom tež šansa na wikach za profesjonelných poskičerjow kompjuterow a kompjuterowych poslužbow – kmanosć wjacerečneho wuhotowanja internetnych prezentacijow, formularow, prospektow ze zapřijećom serbšćiny – to je přidatna kompetenca, kotraž měła so ofensiwnje poskićeć jako něšto wosebite. Lědma eksistuja poslužbowe firmy w interneće, kiž tež z tutej kompetencu wabja, ja sama sym po wěstym pytanju dvě namakała: radyserb net solutions (www.radyserb.net) a <http://www.brom-service.de> (Manfred Bräuer). Tež poměrnje mało druhich lužiskich firmow abo tajkich ze zwiskami k Serbam so w interneće tež serbsce prezentuja. Njeje to zdawna hišće standard. Ale runje to by była nowa domena za spisownu serbšćinu, hdžež poprawom njeby směło ke konfliktam ze serbšćinu njerozumjacymi přińć.

Njedźiwajo na wšě wobmjezowanja wobkedźbujemy – znajmjeńša na tych polach, hdžež so wona nałožuje – w spisownej hornjoserbšćinje podobne řečnowuwicowe procesy kaž w druhich řečach:

- Mamy intensiwny wutwar leksiki, kotryž potřechi faktisce wšě tematiske wobłuki. Při tym wobkedźbujemy sylny přirost internacionalizmow a jich roścacu integraciju do morfologiskeho systema serbšćiny – su to zdžěla słowa z łaćonskim abo grjekske pozadkom (aerobny, adułtny, adolescenca atd.) a dale a bóle tež požčonki jendźelskeho pochada (kompjuter, download, display, layout, show-business, casting). Nastorki za tutón wutwar słowoskłada zwjetša dóstawamy z němčiny. Wšak zeznawamy nowe zapřijeća a techniske nastroje atd. najprjedy jónu zwjetša w němskorěčneje wokolinje.

W zwisku z tutym wuwicom słowoskłada přihotuje so tuchwilu w Serbskim instituće pod titlom „Mały němsko-hornjoserbski słownik noweje leksiki“ přiručka, kotraž wobsahuje serbske wotpowědniki za němske słowa, kotrež w dwuzwjazkowym institutnym słowniku hišće registrowane njejsu. Tajki słownik je móžnosć, spěchować stabilizaciju nowych pomjenowanjow, zo so wone takrjec přimnu. Wón móže tež spěchować kreatiwnosć při tworjenju nowych serbskich pomjenowanjow přez wužiwarjow řeče samych, z tym zo móža z podobnymi pomjenowanjami přiřunować. Dalše wuwice budže zawěsće pokazać, zo z přihotowanym słownikom zmolom hišće wšě potreby spokojene a wšě džěry wupjelnjene njebudu. Tu je zhromadne džěło řečespytnikow-słownikarjow a zastupjerjow praksy, potajkim tež předewzaćelow, rjemjeslnikow, a druhich ludźi z hospodarskeje praksy trěbne. Mamy

planowane, zo budžemy tež po wozjewjenju słownika – to ma so hišće lětsa stać – dale nowu leksiku zběrać.

Při dźěle nad tutym słownikom je so nazornje pokazało, zo je dosć řečnych srědkow za tworjenje trěbnych serbskich ekwiwalentow. Pódla hižo mjenowanych požčonkow ze skerje mjezynarodnym rodowodom jewja so na př. wotwodženki (*Abendzeitung* – *wječornik*; *Abweichler* – *wotchilnik*; *Abdeckung* – *pokryw*, *wodžew* (np. za tastaturu), mamy kompozita (*Erstwähler* – *prěnjowoler*; *Autobauer* – *awtotwarc*), wužiwa so tež wopisowace słowne skupiny (*tepjenje w špundowanju* – *Fußbodenheizung*, *tunl za pěšich/pěškow* – *Fußgängertunnel*). W druhich padach móže so woznam hižo eksistowacych serbskich słowow rozšěrić (*abstürzen* wo kompjuteru – *slaknyć*, *so pójsnyć*; *speichern* na kompjuteru – *składować*, *zawěsćić*). Jako nowy zjaw w hornjoserbskej spisownej řeči zwěšćamy přiběranje kompozitow, w kotrychž je přeni člon cuzy (*au-pair-holca*, *online-služba*, *jogging-woblek*) abo je skrótšenka (*ABM-městno*, *alufolija*, *alurěbl*, *akušrubowak*). Dotal je to skerje we wobchadneje řeči typiske, tam tež husto z němskim přnim člonom (*tórncrije*, *šwigermać* atd.). W přihotowanym słowniku so tajke hybridne kompozita tohodla zwjetša jako wobchadnorěčne markěruja.

- Dalši charakteristikum našeho džensnišeho zjawneho řečneho zadžerženja, kiž móže zawjesć ke konkluziji wo řečnej degeneraciji, je najskeje tež wěsta řečna „liberalizacija“. Z tym měnju přiběrace wotpohladne wužiwanje njepisownych, wobchadnorěčnych elementow we wobłuku spisownorěčnych, potajkim mjenje bóle oficialnych tekstow abo wuprajenjow. A najwjetši wobłuk tworja tu za hornjoserbšćinu moderne medije: publicistika a elektroniske medije. To pak njeje specifiski zjaw serbšćiny, ale wobkedžbuje so mjezynarodnje w řeči medijow, mjez druhim tež w tamnych słowjanskich řečach. Tak sym loni na řečespytnje konferency we Łódži była, kotraž měješe runje tute zjawy liberalizacije spisownorěčneje normy we wšěch słowjanskich řečach za předmjet.

Jako přikład za řečnu liberalizaciju w hornjoserbšćinje sym za mjenowanu konferencu řeč wubraných hornjoserbskich młodžinskih publikacijow (přiłoha *Młodžina*, *Pawčina* a pod.) zańdženeju lětdžesatkow přepytowała. Chcu tu někotre řečne zjawy w předstajić, kotrež móža so na přeni pohlad prosće interpretować jako njeznajomosć spisowneje normy, potajkim jako zmylki a zjawy řečneje njezamóžnosće. Je pak tak, zo so tute překočenja normy – znajmjeńša zdžěla – cyle wědomje zasadža, jako signal dowěrliwosće, bliskosće k adresatej, kotryž je při młodžinskih spisach wězo tež młody čłowjek.

Při tym jewitaj so zasadnje dwaj typaj tajkich zjawow řečneje liberalizacije: Zakład za nje su pak indigene (domoródne serbske) pak cuzorěčne elementy.

Někotre přikłady za indigene elementy wobchadneje řeče w młodžinskih publikacijach jako zjaw wědomje řečneje liberalizacije:

Na runinje fonetiki móže so np. wotblyšćować wobchadnorěčna změna y→ó/u po labialach, přir. w comicowej seriji w Pawčinje: *Mó smó dla tych jabłukow jow* (P97) abo móža wuwostać spisownorěčnych změny zwukow při sklonjowanju: *wjesoři* [wjeseli] (P96), *pjani* [pjesni] (P98). Na runinje morfologije namakamy np. tak mjenowane allegroformy: *žno* [hižo] (P97), *šće* [hišće] (P97), *móž'* (P96), *njemóž'* (P98), abo skrótseny sufiks –*wać* město sufiksa –*ować* (np. *surfwać* (P96), *parkwać*, *so outwać* (SN02). Druhdy so njewužiwa muskowosobowa forma, hdžež by wona po spisownej normje stać dyrbjala (na př.: *kurjaki* (P97), *profesory* (SN02), *gruftije* (SN03), *swědki* (P98).

Móžemy tež wobkedźbować wužiwanje wobchadnorěčneje leksiki: *wonhladać* (město *wupadać*) (P97), *hajzl* (město *nuznik*) (SN03), *hejgn* (město *pječa*) (P98), abo ekspresiwneje leksiki: *fenkilfeňki* (*pjenjezy*) (Nd85, P96, 98), *tučne klechi* (město *tolste nohi*) (SN03), *Ow howno!* (P97)

Nětko pokazam tež hišće na někotre cuze elementy w młodžinskich publikacijach jako zjaw řečneje liberalizacije:

W hornjoserbskej wobchadneje řeči je požčowanje słowow a kalkowanje cyłych řečných wobrotow jedna z najwažnišich strategijow rozšěrjenja słowoskłada. Hinak je to w spisownej řeči. W přepytowanym řečnym korpusu wšak mamy němske požčonki doś derje wobswědčene: *mobiliar ze „Sperrmülla“* (město *mobiliar ze spěrawych wotpadkow*) (P96); *„gutšajny“* (město *bony* abo *dobropisy*) (P96). Druha kategorija cuzych elementow, na kotrež chcu tu skedźbnić, su kalkowane řečne wobroty resp. frazeologizmy: na př.: *něchtó ma so ćopły zdrasćić* (SN03) 'někomu hroža njepřijomnosće' (přir. ně. *jemand muß sich warm anziehen*); *džěći do swěta sadzić* (SN03) 'džěći porodzić' (přir. ně. *Kinder in die Welt setzen*). Na polu słowotwórby namakamy jako poměrnje nowy model skrótsjenja abo deriwaty bjez hladanja na morfemowe hranicy. Tutón zjaw mamy tež w němčinje a tež w druhich zapadnosłowjanskich řečach. Příklad: *profesjonalist* → *profi* (P96), *prominentny* → *promi* (P96, 97), *ciwilnu službu wukonjacy* → *ciwi* (P97, 98). Na zakładže tajkich krótkoformow nastanu potom husto hybridne kompozita bjez infiksa, kotrež sym runje hižo mjenowała: *informacija* → *info* → *info-kašćik* (P98); → *infokanal* (P97) (= *informaciski kašćik* resp. *kanal*).

Hdyž tež su to wšo wotchilenja wot normy spisowneje řeče, so wone w konteksće z dobrej wolu ležerneje dikcije młodžinskich publikacijow potajkim njemóža hódnoćić jako zjaw degeneracije hornjoserbskeje spisowneje řeče. Tež w młodžinskim wusyťanju „Satkula“ drje dyrbymy z toho wuchadžeć, zo so tam wobchadna řeč nałóžuje skerje z wotpohladom, hać so to nam jako nošerjam spisowneje řeče lubi abo nic – z tym napodobnjeja młodži Satkulenjo praksu a konwencije němskorěčneho młodžinskeho radija.

Zapřijeće řečneje degeneracije je njedžělmnje zwjazane z konceptom purizma w řečnej kulturje, to rěka z konceptom rjedženja řeče. Při tym wobhladuje so řečna norma jako něšto

statiske a njediferencowane. Sym spytała pokazać, zo to njewotpowěduje řečneje woprawdźitosći, zo dyrbymy na jednej stronje wobkedźbować diferencowanje řeče do wšelakich registrow, kotrychž wužiwanje wotwisuje wot komunikaciskeje situacije, a zo mamy na druhej stronje pak tež wěšte řečne wuwice. Wobchadneje řeči njebudźemy žane zakonje předpisować móc, dokelž wona sej je sama tworí. Sym pokazała, zo mamy tuchwilu fazu sylneho rozwića słowoskłada – pod wuměnjemi wobmjezowaneho wužiwanja serbsčiny, a hišće bóle spisowneje hornjoserbsčiny, pak wobkedźbujemy, zo so nowe řečne srědky jenož jara pomału stabilizować móža.

Jedne wšak dyrbymy woprawdže jako zjaw řečneje degeneracije widzieć: hdyž dale bóle woteběra **znajomosć** normy spisowneje řeče a **kmanosće** ju wotpowědnje normam wužiwać, njech su to leksikaliske abo fonetiske abo gramatiske abo ortografiske normy. Tak wobkedźbujemy wulku njewěstosć při wurjekowanju: na jednej stronje jewja so tež w zjawnych komunikaciskich situacijach dialektalne zjawy (*mó smó*, *bódlíc* město *my smy*, *bydlíc*; *košće*, *hlupošće* město *kosće*, *hluposće*; *na kona* město *na konja*), na druhej stronje husto tež wobkedźbujemy wurjekowanje po pismje (spelling pronunciation), na př. wurjekuje so wuraznje *j* po konsonancě, hačrunjež je pismik *j* tu jenož grafiske znamjo zmjechćenja (*mjeno* město *m'eno*, *wjele* město *w'el'e* atd.), wurjekuje so *w* na spočatku słowa před konsonantami (*fšitko*, *wrota*), hačrunjež je so tute pisanje jenož z etymologiskich přičin zawjedło, a to hakle w 19. lěstotku. Abo wurjekuje so po přikładze němskeho spisowneho wurjekowanja aspirěrowane *p*, *t*, *k* (*t^hón* abo *t^hamny p^hućowar*). Zwěšćamy wulke njewěstosće při tworjenju gramatiskich formow – zmylki na tym polu zetkamy hustodosć tež w čišćanych publikacijach. A to njepotrjechi dawno hižo jenož tajke kusk „češe“ formy kaž dual (*dwejoch njedželow* město *dweju njedželow*, *po dwejoch njedželach* město *po dwěmaj njedželomaj*, *mój dwajo/dwejo* město *mój dwaj*). Wulki problem su tež mjenje wočiwidne změny na polu syntaksy, hdžež je němski wliw wosebje sylny. Hdyž je wuchadžišćo za hornjoserbske wuprajenje wotpowědne němske, tak so husto njepyta hižo za sadu, kotraž to samsne wupraji, ale pytamy za kóžde němske słowo serbski wotpowědnik: *Die Handwerker sind in Vorleistung gegangen* – što je serbsce *Vorleistung*? To je wopačne prašenje. Dyrbymy to serbsce cyle hinak zwuraznić, snano: *Rjemjeslnicy su hižo do zapłaćenja započeli dźělać*. Tajke přikłady bych móhła množić. Wažnišo pak je, zo so prašamy za přičinami, čehodla tak je. Myslu sej, zo je to tež tu stupaca dominanca němskorěčnych žiwjenskich wobłukow a zdobom woteběranje domenow spisownorěčneje praksy, zdžěla tež z tym zwjazane začuwanje spisowneje řeče jako cuzeje a njeakceptabelneje. A nic naposledk drje je přičina tež we wěstych njedostatkach posrědkowanja spisowneje normy w šuli a jich nimale dospołne falowanje na dalším wukubłanskim puću wjetšiny serbskich młodostnych – na słabe znajomosće spisowneje normy pola absolwentow serbskich šulow skoržeše na př.

před wěštim časom profesor Wornar z Instituta za sorabistiku w Rozhledže. Dyrbi wšak so prajić, zo steji wučer serbšćiny tu tež pola swoich maćernorěčnych šulerjow před woprawdže jara ćežkim nadawkom, poprawom sisylusowym džělom – dyrbi faktisce spytać narunać njedostatki falowaceje abo njedosahaceje serbskorěčneje praksy. Rozrisanje móže jeniče być w tym, zo so zaměrnje na tym džěla, hišće eksistowace wobłuki nałožowanja serbšćiny zakitować a dzeržeć a wšo činić, zo so tute wobłuki, hdžežkuli je to móžno, hišće rozšěrja. Wosebje wažne je to w zwisku z młodžinu, dokelž je čišć a wabjenje němskich poskitkow přezměrny.

Za nas řečespytnikow steji nadawk, z wudžělanymi přiřučkami krok dzeržeć z aktualnym wuwicom. Za signale z praksy, kiž pokazuja na konkretnu potrebu smy přeco džakowni a spytamy tu reagować – přiwsěm wšak smy jenož mała horstka.

Jako facit a optimistisku wotmołwu na prašenje za degeneraciju serbskeje řeče bych chcyła na kónc swojeho přednoška stajić citat z nowinskeje glosy 1985: „Z lubowanej řeču našich maćerjow a nanow so mjenujcy něšto zatrašnje džiwne stawa: Wona rosće a bubni – kaž wěčne čěsto, bjez přestaća. [...] naša řeč ma wšě přiznamjenja witalnosće a modernosće. Wona so nimale runa hoberskemu pucherjej, póžera wona tola cyłe žołmy nowych słowow.“ Naš nadawk je, so wo to postarać, zo so wona z nimi njezasrěbnje a njezadusy.